

NIEUWSBRIEF 136

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, april 2011

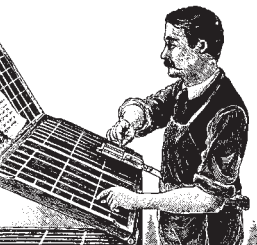
Van het bestuur

Financieel Overzicht 2010

Inkomsten		Uitgaven	
Saldo ING-bank 01.01.10	€ 28.221,97	Nieuwsbrieven	€ 5.783,51
Ontvangen contributies	18.270,31	Portokosten	2.906,76
Verkoop diversen	30,00	Diverse algemene kosten	100,00
Tafelverhuur beurs	2.860,00	Jaarbijdrage KvK	26,14
Ontvangen rente	242,16	Bankkosten	161,72
		Abonnement Postbus	151,13
		Administratiekosten	227,65
		Beurskosten Paradiso 2010	25,00
		Bijdrage Tiele Stichting	900,00
		Boekjes LJC-prijs 2009*	1.000,00
		Subsidie Het Ideale Boek	1.500,00
		Kosten Het Ideale Boek*	7.033,85
		Bijdrage Beurskosten 2009	3.300,00
		Voorschot Beurskosten 2010	4.068,00
		Kopperprent 2010	35,00
		Website	30,00
		Puettmann-prijs	100,00
		Saldo ING-bank 31.12.10	22.275,68
	<hr/>		<hr/>
	€ 49.624,44		€ 49.624,44

* Beide uitgaven zijn verzonden naar contribuanten.

Op 31 december 2010 waren er 514 contribuanten ingeschreven.
Dit is het laatste overzicht van uw huidige penningmeester.

Begroting 2011

<i>Inkomsten</i>		<i>Uitgaven</i>	
Contributies	€ 16.500,00	Nieuwsbrieven	€ 5.900,00
Rente	250,00	Portokosten	3.000,00
Beursbijdrage exposanten	2.800,00	Diverse algemene kosten	200,00
		Jaarbijdrage KvK	27,00
		Bankkosten	200,00
		Postbus in Amsterdam	150,00
		Administratiekosten	200,00
		Afrekening BKB 2010*	1.000,00
		Beurskosten Paradiso	40,00
		Beurskosten BKB 2011	4.500,00
		Website	125,00
		Puettmann-prijs	100,00
		Catalogus Mooi Marginaal**	1.000,00
		Koppermaandag	150,00
		Bijdrage Tiele-stichting	250,00
		Saldo	2.708,00
	<hr/> € 19.550,00		<hr/> € 19.550,00

* Afrekening met de Stichting Handboekbinden.

** In januari 2011 verzonden aan contribuanten.

Frans den Breejen

BoekKunstBeurs 2011

Op het moment van verschijnen van deze nieuwsbrief wordt er nog onderhandeld met het management van de Pieterskerk over de aangekondigde huurverhoging van ruim 30%. Omdat de uitkomst daarvan onzeker is, wordt er tegelijkertijd gezocht naar alternatieve locaties (sfeervol, centraal gelegen, minimaal 1600 m², goed te bereiken per openbaar vervoer en auto). Het bestuur houdt zich aanbevolen voor tips (beurs@drukwerkindemarge.org).

Bij het omslag

De straat, het putdeksel & kopermaandag

‘Opa, de mensen kijken naar je,’ fluisterde mijn kleinzoon nadrukkelijk. Ik was bezig in zijn Zweedse woonplaats met stoepkrijt een mooie putdeksel af te wrijven. En veel later, weer thuis: ‘Kom op! Een keer samen de stad in. Leuk toch. Doen we te weinig.’ En dan opeens midden tussen het zaterdagse winkelgewoel, in de binnenstad: ‘Moet je nou eens zien!’ riep mijn lief uit. ‘Een nieuwe putdeksel.’

Ja, Groningen heeft honderd nieuwe putdeksels gelegd, met daarop trots de Martinoren. En toen viel het kwartje.

Tijdens vakanties had ik al vaker mooie putdeksels gezien. In Berlijn met adelaars. In Stockholm met kroonmotieven. En ik had al langer het idee om er afdrukken van te maken, te wrijfdrucken. Vroeger, als kind, wreven we met een potlood en velletje papier van zo’n vierkante zinken stuiver of een cent mooie afdrukken. Vriendjes van welgestelder ouders gebruikten ook kwartjes...

Maar op die novemberzaterdag, met sneeuw en al, viel het kwartje. Ik kreeg het idee om die nieuwe putdeksel te gebruiken voor een kopermaandagprent. Het broeden was begonnen. In mijn hoofd giste het. Met potlood? Zo’n groot vlak? In de sneeuw?

Een telefoontje naar de afdeling stadsbeheer van de dienst ROEZ (Ruimtelijke Ordening en Economische zaken) van de gemeente Groningen maakte duidelijk dat er nog een losse putdeksel op reserve lag. ‘Dus als u wilt mag u wel bij ons langs komen.’ Nou, nog handiger zou het zijn als dat zware deksel bij mij thuis zou worden gebracht, dat werkt nog aangenamer. ‘Geen probleem, meneer. We komen hem brengen.’

Maar dan de techniek van het wrijfdrukken. Een mooie zwarte afdruk ontstond toen ik een oude poetsdoek over het vel papier wreef. Maar ik wilde rood. De oplossing was: glasplaatje met drukinkt op waterbasis, mager inkten, de roller regelmatig op een kussentje van krantpapier mager rollen en dan in ferme halen over het papier. Hier en daar een aanzet te zien, maar toch bevredigend resultaat. Op naar de honderd. Een dag op de knieën voor het putdeksel en klaar was de oplaag wrijfdrukken. Waarschijnlijk herkent iedere drukker wel het verschijnsel van een soort meditatieve sfeer tijdens het drukken en de ruimte die dan in je hoofd ontstaat. Teksten voor het colofon en poëtischer zinnen komen dan haast vanzelf voorbij. Zo'n afdruk van een putdeksel is mooi, maar er hoort wat vervreemdends bij. Ook relaties met de actualiteit, wat knipogen of steken onder het rioolwater. En zo geschiedde. De tekst werd er later bij gedrukt.

Het eerste exemplaar werd de wethouder van o.m. riolen aangeboden (zie www.drukwerkindemarge.com/drukkers, *De Vier Seizoenen*). Die was er maar wat blij mee en schonk mij als wederdienst een mok en een zakje dropjes in de vorm van de Martinitoren...

Maar waar je het echt voor doet, dat is het koperfeest van het Grafisch Centrum Groningen. Het Grafisch Centrum zelf, maar ook de (oud-)cursisten en vrij werkers maken voor elkaar elk jaar weer een prent of koperdrukje. En die worden geruild. En van elkaar bewonderd. En er wordt gebabbeld en gegeten en gedronken. Ja, ook gedronken. En er ontstaan weer plannen. Nieuwe ideeën.

Elze ter Harkel

de stad, het deksel & het riool
de stad, het riool & het plein
de stad, het plein & de verhalen
de stad, de verhalen & het vertellen
het vertellen van de verhalen van de stad
de stad, het riool met het deksel met de toren

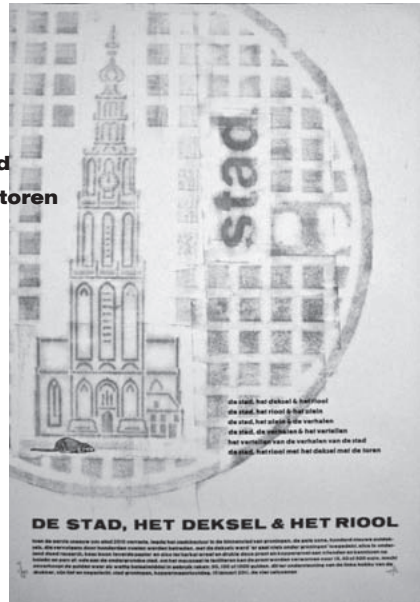
DE STAD, HET DEKSEL & HET RIOOL

toen de eerste sneeuw ons eind 2010 verraste, legde het stadsbestuur in de binnenstad van groningen, de gele zone, honderd nieuwe putdeksels, die vervolgens door honderden voeten werden betreden. met de deksels werd 'er gaat niets onder groningen' toegedekt. alice in wonderland deed research, kees boon leverde papier en elze ter harkel wreef en drukte deze prent als kopergeroet aan vrienden en kennissen op knieën en pers af: ode aan de ondergrondse stad. om het mecenaat te faciliteren kan de prent worden verworven voor 15, 50 of 500 euro. mocht onverhoopt de gulden weer als wettig betaalmiddel in gebruik raken: 50, 100 of 1000 gulden. dit ter ondersteuning van de linkse hobby van de drukker, zijn lief en nageslacht. stad groningen, kopermaanrioldag, 10 januari 2011, de vier seizoenen

(En jawel, ik bied graag het *Nieuwe Mecenaat* de gelegenheid het zegenrijke werk te verrichten. Bestellingen elzeterharkel@home.nl)

Een droevige geschiedenis

Een tijd lang heb ik lopen aarzelen voordat ik besloot om het volgende verhaal toch maar aan de betreffende openbaarheid van onze nieuwsbrief prijs te geven. In de jaren '70 en begin '80 j.l. beschouwde ik mij als de bezitter, beheerder, of hoe noem je dat, van een Private Press, de Quid Novum Pers (op die naam kom ik nog terug). Op een mid-19de-eeuwse knieevel-handpers produceerde ik een tiental officiële uitgaven (nou ja: uitgaafjes) en vele eenbladsdrukken. Niet onvermeld mag blijven dat mijn geliefde huisgenote en ik samen onder de naam De Brave Hendrik ook nog twee geïllustreerde kinderboeken het licht deden zien. Achteraf

kan ik me nauwelijks meer voorstellen hoe we al dat werk heb kunnen verzetten, want – zoals dat veel vaker gaat – de verplichtingen van broodwinning en gezinsplanning waren sterker dan de typografische scheppingsdrang, een verhuizing kwam er over heen en de productie zakte jarenlang naar het niveau van een periodieke nieuwwjaarswens. Maar dat is niet de droevige geschiedenis hierboven bedoeld, want er wordt allang weer gewerkt.

Mijn beroep was docent Hebreeuws en mijn jachtgebied de Hebreeuwse literatuur van Bijbel tot Ben Goerion. Dus toen de Lettergieterij ‘Amsterdam’ haar resterende lood verkocht, schafte ik twee fonts Hebreeuws aan, een 16 pt. Frank-Ruehl en een idem Hadassah. Bevriende kringen tipten mij dat de Fa. Van der Garde te Zaltbommel bereid zou zijn voor marge-drukkers Monotype-zetsel te gieten. Daar kon ik inderdaad een hele kast 12 pt. Peninim kopen. Dat was zo ongeveer 1975, vóór de Monotype-exploten van Jan Keijser en ver voor de Stichting Lettergieten.

Met dat Hebreeuws heb ik van alles gedrukt, met als hoogtepunt (in termen van inhoud en omvang) een bundel 18de-eeuwse Hebreeuwse gedichten van een Amsterdamse rabbijn van wel 36 pagina’s in een oplaag van 55 exemplaren; Amersfoort 1983. Dit opus is overigens – in tegenstelling tot de meeste andere boekjes – nog steeds niet uitverkocht, want voor een gretige markt hoef je het niet te doen: handgezet Hebreeuws drukken. Maar ik bekijk dat spul nog steeds met veel voldoening, in vol bewustzijn van de betrekkelijkheden en ijdelheden die met deze merkwaardige hobby verweven zijn.

Dat brengt me nog even op de naam van de *Quid Novum Pers*. Een Private Press hoort een Naam te hebben. Mijn eigenlijke keuze was de Hebreeuwse naam *Defus Mah Chadash* (letterlijk: ‘Wat-is-Nieuw-Pers’), suggererend: ‘Het komt allemaal weer terug ook al lijkt het wat nieuws.’ Geleerden in mijn omgeving hebben wel eens laten doorschemeren dat mijn Latijnse weergave van *Mah Chadash* met *Quid Novum* niet helemaal correct is (en ‘niet helemaal’ is dan ook meteen ‘helemaal niet’), en dat is jammer, maar ook dit is niet de droevige geschiedenis die in de titel van dit stukje is bedoeld.

Ter inleiding daarvan neem ik ter bevordering van de kennis van Hebreeuws de gelegenheid te baat om iets over de eigenaardigheden van het zetten van Hebreeuwse teksten door te geven.

De meeste Hebreeuwse teksten zijn ‘ongevocaliseerd’, d.w.z. gezet in de wat eenvormig aandoende ‘kwadraatletter’ die ieder van ons wel eens hier of daar gezien heeft. In deze spelling ontbreken de meeste klinkers, maar in het Hebreeuws spelen de klinkers toch een ondergeschikte rol; als je de taal kent, vul je die vanzelf wel aan. Soms is het gewenst dat alle klinkers wel gespeld worden en dat wordt dan

gedaan door middel van kleine toegevoegde tekenjtes: puntjes en streepjes onder, boven, of in de kwadraatletter. In de zetkast moeten al die varianten aanwezig zijn. Voor de letters met een puntje erin of erboven zijn er aparte letters (net zoals de ‘getekende’ letters van ons alfabet), maar de meerderheid van de vocaaltekens staat onder de letters en dat zijn losse letterstaafjes in een kleiner corps, die als een aparte regel zonder interlinie onder de hoofdregel wordt gezet. Zo staat mijn Hebreeuwse broodletter, de reeds vermelde Monotype Peninim, op 8 pt. en de losse vocaaltekens op 4, zodat een complete regel resulteert in een goed hanteerbare 12 pt. Een voorbeeld van een door mij gezette en gedrukte (en verzonden) tekst gaat hierbij. Het is een nep-titelpagina van het niet bestaande boek *Alilot Devarim* –

‘Achterklap’; de titel staat in 16 pt. Frank-Ruehl met een paar klinkertekens erbij geknutseld, het gedichtje is – zoals het hoort – compleet gevocaliseerd.

Om het verhaal van het zetten compleet te maken vermeld ik nog drie dingen.

1. De ontwerpers van Hebreeuwse fonts hebben het zo geplooid dat de kwadraatletter slechts in twee breedten voorkomt, een enkele en een dubbele; dit betekent dat ook de vocaaltekens die er onder komen, in een smalle en een brede variant aanwezig moeten zijn.
2. Het Hebreeuws kent geen hoofdletters, dat scheelt. In feite is de Hebreeuwse boekletter voortgekomen uit de oude monumentale vorm van het schrift, net als onze hoofdletters, en van aparte hoofdletters is het niet meer gekomen. Wel zijn er cursieve schriftvormen, maar die zijn voor het schrijven met de hand en worden in boekdruk nauwelijks gebruikt.
3. Een kleinigheid, maar voor het zetten erg belangrijk: Hebreeuws wordt geschreven van rechts naar links; Arabisch trouwens ook. We laten nu even – en met genoeg

gen – buiten beschouwing wat dat betekent voor het mechanische schrijven, met de typemachine of de computer. Bij het zetten gaat het zo: Je zet de letterstaafjes niet links op de zethaak onder de duim, maar rechts, ‘bovenaan’ met de duim er tegenaan. Dat lijkt niet alleen onhandig, dat is het ook; maar het went. Ik moet erbij zeggen dat deze werkwijze niet stoelt op enige ambachtelijke traditie; ik kon er zelf niets beters op verzinnen.

De Hebreeuwse letter waar ik in 1975 de beschikking over kreeg, de Peninim, was in die tijd – en nog – een heel gangbare letter die je overal zag, niks aan, een Garamond in het kwadraat. Dus toen ik een paar jaar geleden via via hoorde dat boekbindster Wilma van Ipenburg (‘De Waterjuffer’, Gouda) tussen veel ander oud materiaal ook Hebreeuws had liggen en daar van af wilde, was ik zeer geïnteresseerd. Een eerste moeizame inspectie ter plaatse toonde inderdaad de aanwezigheid aan van een voor-oorlogse Hebreeuwse letter op 6 pt. (dat is voor Hebreeuws niet klein), met vocalen en andere leestekens. Dat zag er goed uit. Vergelijk het met de situatie dat je alleen maar een Garamond hebt en dan een pittige Bodoni erbij kunt krijgen! Er lagen ook een paar kasten Grieks, veel ornamenten en ander gemengd spul, maar de ruimte (en het licht) ontbrak om alles goed te inventariseren. Tegen een zeer schappelijke loodprijs kreeg ik de kasten van mijn keuze thuis bezorgd en ik ben De Waterjuffer nog steeds dankbaar voor hun royale behulpzaamheid.

Toen begon de echte inspectie van al dat grijs geworden lood, tegen de achtergrond van onverbiddelijk beperkte opbergmogelijkheden. Ik ken ook een beetje Grieks en daaruit zette ik de oorspronkelijke tekst van het ‘Loflied van Maria’, dat is het Magnificat. Silvia Zwaaneveldt was zo goed om de rest in bewaring te nemen – twee complete corpsen met alle getekende letters en accenten. Er bleek een ruim gesorteerd neo-middeleeuwse kerkletter op 10 pt. bij te zitten. Ik weet geen naam van dit

TE LVVIS ANTE TERMINVM
RERVVM CREATOR POSCIMVS
VM SOLITA CLEMENTIA
SIS PRAESVL AD CVSTODIAM

lettertype, en een betere aanduiding ook niet, maar het is niet iets wat je vaak tegen komt; ik besloot het te sorteren en op te slaan. Ik geef een voorbeeld hierbij, want misschien kan ik er zo meer over te weten komen.

Een flink aantal ornamenten kon ik ook nog wel kwijt en ik maakte een selectie van de cijfers en de breuken die er bij zaten. En toen het Hebreeuws. Bij het sorteren en indelen daarvan bleek al gauw dat de letter niet compleet was. Sterker nog: er was precies de helft. De letter moet over twee halve kasten verdeeld zijn geweest en één daarvan was weg. Wilma van Ipenburg is er bij de plaats van herkomst van het materiaal nog achteraan gegaan, maar er is geen Hebreeuws meer gevonden. Ik heb mijn helftje mismoedig gesorteerd en in doosjes opgeslagen.

Als dat geen droevig verhaal is? Niet om het geld, ook niet in de eerste plaats om het feit dat ik nu geen letter heb die ik eerst ook niet had, maar vooral om de tijd die dit allemaal gekost heeft. De aarzeling waarvan ik aan het begin van dit stukje repte komt dan ook voort uit twee tegengestelde gevoelens. Enerzijds zou ik dolgraag eens wat meer variatie in mijn Hebreeuwse letterbestand hebben. Dus mensen: wie weet nog ergens Hebreeuws te liggen? Maar aan de andere kant: Wat zal het een tijd kosten om eventuele vondsten weer operabel te maken, en wat als het dan weer niet bruikbaar blijkt te zijn...?

Tot slot: Je kan de vraag stellen waarom je Hebreeuws zou willen drukken. Maar dat is gewoon een variant van de vraag waarom je überhaupt ambachtelijk zou willen drukken. Dus daar gaan we niet op in. Daarnaast gaat het niet alleen om mijzelf. Ook ten aanzien van het Hebreeuws valt er bij ons te spreken van een groot grafisch verleden. Een tijd lang was Amsterdam de grootste producent van Hebreeuwse boeken ter wereld. Nou was dat in de 18de eeuw en lang geleden, maar nog in 1958 begon een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het Hebreeuwse letterontwerp toen Henri Friedlaender bij Lettergieterij 'Amsterdam' de Hadassah lanceerde.

Naast de Joodse drukkerij is er ook altijd de academische boekproductie geweest, waar men standaard over Hebreeuwse fonts beschikte. Wat is daar nog van over? Er zijn benijdenswaardige margedrukkers geweest die konden werken met materiaal van Enschedé, een academische drukker bij uitstek. Maar Hebreeuwse voorbeelden ken ik daar niet van en in die klasse bevind ik mij zelf niet, dacht ik. (Trouwens je levert daar ook weer wat voor in: het schept verplichtingen waarmee je maar moet weten om te gaan.)

Is er ook voor dit grafische verleden een toekomst? Het is wat laat om een groot-scheepse inventarisatie op touw te zetten, maar wat er te weten valt zou ik toch wel willen weten.

Albert van der Heide, Leiden (albvdheide@gmail.com)

Codex 2011: 'Borders and Collaborations' (6-9 februari 2011)

In het najaar van 2009 bezochten Peter Koch en Susan Filter, oprichters en organisatoren van de Codex book fair in Berkeley, CA, Museum Meermanno en nodigden zij mij uit een keynote speech te houden op het aan de fair verbonden symposium van 2011. Het doel van hun missie was om meer Nederlandse conservatoren, curatoren, kunstenaars, drukkers, handelaren, onderzoekers, studenten en verzamelaars te betrekken bij Codex. Voor dat podium in Berkeley zochten zij een overzicht van de Nederlandse hedendaagse bijzondere boekuitgaven. Eerdere keynotes werden gegeven door Antoine Coron (Bibliothèque nationale de France, Paris) en Stefan Solttek (Klingspor-Museum Offenbach). Het plan voor Codex 2011 sloot uitstekend aan op het project 'Het ideale boek, honderd jaar private press in Nederland, 1910-2010', dat bestond uit een tentoonstelling in Museum Meermanno (november 2010-februari 2011), een website bij de Koninklijke Bibliotheek en een uitgave bij Vantilt, die ook in het Engels verscheen als 'The ideal book'. Besloten werd de toespraak te wijden aan de rijke collecties van KB en MM én de Engelstalige boekuitgave en website ten doop te houden tijdens Codex 2011.

Codex

De missie van The Codex Foundation is 'to preserve and promote the art and craft of the book. Our mission is educational and, in the broadest possible context, to bring to public recognition the artisanship and the rich history of the civilizations of the book'. Het bestuur ervan bestaat uit: Peter Rutledge Koch (drukker/uitgever), Roberto G. Trujillo (curator Stanford University Library), Susan K. Filter (papierrestaurator), Carolee Campbell (drukker van de Ninja Press), Earl M. Collier Jr. (verzamelaar, CEO van Arsenal Medical) en Christopher Warnock (mede-oprichter van Ebrary). Voor het symposium werkt Codex samen met onder andere de Stanford University Library en de Bancroft Library; Codex heeft een lange lijst van 'patrons', 'sponsors' en 'supporters'. Naast de fair en het symposium publiceert Codex uitgaven op het terrein van de boekkunst, waaronder een fraai uitgegeven catalogus van het eerste Codex evenement (2007): *Book Art Object*. Het is de bedoeling dat de teksten van de laatste twee symposia en fairs eveneens worden uitgegeven. Door de kwaliteit van de deelnemers, het eraan verbonden netwerk en de publicaties is Codex binnen de wereld van het moderne boek snel een prestigieuze organisatie geworden.

Links: Peter Koch in zijn atelier in Berkeley. Rechts: Ethel Strugalla, Françoise Despalles, PVC en Susan Filter bij de Golden Gate Bridge

De bookfair van Codex

Codex is een tweejaarlijkse beurs voor kunstboeken, private press-uitgaven en andere bijzondere boekuitgaven: een breed spectrum van boeken gedrukt met losse loden letters tot uitgaven die van de modernste digitale technieken gebruik maken. De kwaliteit van de deelnemers wordt streng bewaakt. De 'boekenmarkt' Codex 2011 had 138 deelnemers: honderd deelnemers uit de USA, waarvan 47 uit Californië, elf uit New York, tien uit Oregon, vijf uit Minnesota en vier uit Washington. Van de 38 internationale deelnemers uit twaalf landen kwamen er tien uit Duitsland, zeven uit Canada, zes uit Frankrijk, en verder waren er ook deel-

Overzicht van de 'bookfair', MLK Student Union, Berkeley, CA., 8 februari 2011

nemers uit Mexico en Israël, landen waarvan de boekkunst minder bekend is. Voor het symposium waren drie keynote speeches voorzien, de laatste werd gegeven door Richard Ovenden (Bodleian Library), de eerste door mij. Ovenden sprak over de rol van de Bodleian Library voor het bijzondere (fysieke) boek: de bibliotheek sponsort onderzoek en de Oxford-boekenbeurs, onderhoudt drukpersen en geeft praktijklessen in druktechnieken, verzamelt bijzondere boeken en archieven van drukkers, uitgevers of kunstenaars, organiseert tentoonstellingen en publiceert catalogi en boeken over de speciale collecties. De Bodleian Library kiest ervoor die rol ook in het digitale tijdperk te continueren en te uit te breiden.

Na een rechtstreekse vlucht – elf uur van Schiphol naar San Francisco Airport – arriveerde ik om circa drie uur in de middag in het universiteitsstadje Berkeley, dat aan de andere zijde van de San Francisco Bay in een zomerse warmte was gehuld. Met 26 graden Celcius was het ruim tien graden warmer dan normaal – en bovendien droog, wat er in februari zeldzaam is. Om zes uur die avond was de eerste receptie al in volle gang in het Kala Art Institute, waar eerder die dag workshops waren gehouden. Ik had afgesproken na afloop met de organisatoren uit eten te gaan. Zo at ik – mijn Europese klok stond nu ongeveer op zes uur 's ochtends – een Californische visspecialiteit. De volgende zondag verkende ik de omgeving, kocht een zonnebril, en bezocht de eerste middag van de fair in het MLK Student Union-gebouw. Naast de grote zaal bevond zich een kleinere ruimte, waar ongeveer twintig kwalitatief hoogstaande drukkers, kunstenaars en handelaars hun stand

Ruth R. Rogers (Special Collections Librarian van Wellesley College) en Carolee Campbell (drukker van de Ninja Press en bestuurslid van Codex) na afloop van het galadiner, Berkeley City Club, Berkeley, CA, 9 februari 2011.

hadden. Ik liet me bij elke stand uitgebreid alle boeken tonen om daarbij zoveel mogelijk verhalen over die uitgaven aan te horen. Sommige stands kostten zo een half uur, vaker een uur en sommige zelfs een uur of twee. Het is een buitenkans om zo de opvattingen en de technische achtergronden van de boeken te leren kennen. De persoonlijke verhalen van kunstenaars als Robbin Silverberg, Julie Chen en Didier Mutel, drukkers als Carolee Campbell, Russell Maret, Sam Winston of Veronica Schäpers zijn niet alleen inhoudelijk interessant, maar de persoonlijke kennismaking met velen van hen was ook bijzonder charmant en los daarvan zin- nig, omdat het de aanschaf van bepaalde werken financieel vergemakkelijkte. In sommige gevallen werden boeken als geschenk aangeboden of stelden drukkers aanvullende archiefmaterialen in het vooruitzicht, zoals proeven, schetsen en cor- respondentie, zaken die voor tentoonstellingen, onderzoek en educatie van groot belang zijn.

Het niveau van de uitgaven was hoog en voor het eerst zag ik hier digitaal geprodu- ceerde bijzondere uitgaven die geen kopieën zijn van op de handpers gedrukte uit- gaven – op dat terrein was het niveau overigens eveneens verrassend hoog – maar gebruik maakten van de nieuwste technieken om boeken te maken met een unieke, eigen vorm en inhoud. Het bijzondere is dat dit nieuwe type boek niet uitsluitend door kunstenaars wordt gemaakt (Engeland heeft op dit gebied een aantal verfris- sende conceptuele kunstenaars, zoals Sam Winston), maar ook door drukkers die soms uit de handpers-hoek afkomstig zijn (zoals de Turkey Press). Enkele conser- vatoren (Amerika heeft een langs symposia rondreizend circus van vijf prominente ‘curators’) bespraken in de wandelgangen enkele van de meest opvallende uitga- ven. Sam Winstons *Orphan* scoorde hoog.

Met 138 stands waren er zeker 3000 boeken te bekijken. De beurs leverde ook pros- pectussen, aankondigingen en backlists op, die ik elke avond verwerkte in mijn lijstje van voorgenomen aankopen. Daarbij werden tientallen boeken overwogen, maar uiteindelijk – na vier middagen van deze bookfair – stonden er voor Meer- manno vijftien boeken op de lijst van aankopen, voor de KB waren dat er twee op het terrein van de boekgeschiedenis en twaalf voor de Koopman Collectie. Veel verzamelaars en conservatoren bezochten aansluitend de in het weekend erna gehouden California International Antiquarian Book Fair, waar ik voor de KB nog een negentiende-eeuwse Engelse Cats-uitgave aanschafte.

Presentaties

Op de eerste ochtend van het symposium, op maandagochtend 7 februari, pre- senteerden twee drukkers hun uitgaven: de Barbarian Press bracht een nieuwe Shakespeare-uitgave onder de aandacht, waarvan niet zozeer de tientallen hout-

De eerste afbeelding van mijn presentatie

sneden alswel de afwijkende typografie mijn aandacht trok (ik kocht het boek voor Meermanno). Peter Koch zelf presenteerde een uitgave met digitaal bewerkte foto's, waarvoor een experimenteel drukprocédé werd uitgedacht, zodat de inkt niet op het papier ligt, maar er in kan doordringen. Na deze twee presentaties was ik aan de beurt. De zaal was gevuld met ruim 200 drukkers, kunstenaars, uitgevers, handelaren, conservatoren, verzamelaars, studenten en andere belangstellenden uit ongeveer twintig landen. Mijn presentatie (*Changing Books. The Contemporary Dutch Private Press*) begon met een afbeelding van de actrice Natalie Portman, die een modieus handtasje vasthield: een tas in de vorm van een boek, Nabokovs *Lolita*.

Het was de vrolijke opmaat tot een verhaal over Nederlandse private presses en de betrokkenheid van kunstenaars gedurende de twintigste eeuw. De laatste twintig jaar zien we een toename in de belangstelling onder kunstenaars van het boek als object. De lezing leverde voor veel aanwezigen een lijst nieuwe namen en titels op. De belangstelling, zo bleek mij gaandeweg deze week, voor de Nederlandse typografie, de Nederlandse letterontwerpen en de Nederlandse grafische vormgeving is in Californië groot. Het voordeel van een presentatie op de eerste ochtend van een congres was ook snel duidelijk: daarna sprak iedereen mij aan. Zelfs op de antiquairebeurs in San Francisco later die week kwamen mensen naar mij toe om hun bewondering voor KB en Meermanno uit te spreken.

Diezelfde avond werd in de Berkeley City Club het 'eerste' exemplaar van *The ideal book. Private presses in the Netherlands, 1910–2010* door mij aangeboden aan de directeur van de Stanford University Library, Michael Keller. Een tweede 'eerste' exemplaar ging naar Charles Faulhaber, directeur van de Bancroft Library op de campus van

de University of California in Berkeley. Een derde 'eerste' exemplaar gaf ik aan de oprichter van Codex, Peter Koch. Mijn korte praatje ging onder andere in op de nieuwe aspecten van deze uitgave, die naast een overzicht van honderd jaar bijzonder drukwerk, belicht hoe het gesteld was met de financiën en de verzamelaars van private press-boeken en hoe private press-verschijnselen ook vóór 1800 al zichtbaar zijn. De fotografie en de typografie van het boek werden door velen geprezen en de speciaal ingevlogen exemplaren van het boek gingen die avond, en op de beurs, als zoete broodjes over de toonbank. De hele week werden mij exemplaren onder mijn neus gehouden om er mijn handtekening in te zetten. De presentatie werd ook gesubsidieerd door het Nederlandse consulaat en door de Dutch Studies in Berkeley, vertegenwoordigd door achtereenvolgens Jaap Veerman en Jeroen Dewulf, met wie ik ook kennis kon maken tijdens de receptie (zij kregen natuurlijk ook een exemplaar van *The ideal book*). Na afloop werd gedineerd in Chez Panisse, een restaurant met de reputatie dat er de Californische keuken is uitgevonden.

Netwerken

Recepties, lunches, diners, wandelgangen, boekenbeurs, symposium, er waren talloze mogelijkheden voor informele contacten met alle betrokkenen. Met de Bodleian Library (Richard Ovenden), de Book Club of California én Stanford University Library (in de persoon van curator Roberto G. Trujillo) werden plannen besproken voor een mogelijke samenwerking. Met Stanford University zou een tentoonstelling over de Nederlandse private presses op termijn in een of andere vorm kunnen worden uitgewisseld tegen een tentoonstelling over west-Amerikaanse boekkunst, die in Nederland vrijwel onbekend is. Daarbij zou in San Francisco zelf ook een presentatie in de Book Club of California mogelijk zijn. Ook met de organisatoren van Codex (Peter Koch en Susan Filter, die mij een paar keer bij hen thuis ontvingen en mij ook San Francisco en omgeving toonden) werd gesproken over mogelijke Europese manifestaties in het kader van Codex: een seminar bijvoorbeeld tijdens een tentoonstelling uit Stanford. Plannen om over na te denken. De volgende Codex zal waarschijnlijk in 2013 gehouden worden. Het moet voor de Nederlandse drukkers en handelaren dan toch mogelijk zijn een tafel tijdens de beurs te huren om er Nederlands drukwerk aan te bieden. Kunnen *Mooi Marginaal* en *Drukwerk in de Marge* daarvoor de handen niet ineenslaan? Nog een Codex zonder Nederlandse aanwezigheid is niet goed denkbaar. Men zou kunnen oogsten wat er deze keer is gezaaid.

Paul van Capelleveen, februari 2011

Houdt moet!

John Bonadies is een Amerikaan die zich tot doel heeft gesteld *keeping the art of letterpress alive*. Wie kan daar nu tegen zijn? Daartoe heeft hij een *app* voor onze iPad bedacht, *LetterMPress*, en u vindt het introductiefilmpje op Kickstarter. Levenschte biljetletters (natuurlijk biljetletters, nostalgisch,

knoestig en Amerikaans) schuiven op uw scherm, worden ingesloten, geïnk en afgedrukt. U weet niet wat u ziet.

‘Evokes a handcrafty appearance,’ zegt John trots.

Waarom is dat nu zo erg? Want erg is het.

Laatst leidde ik weer fier iemand rond in mijn pittoreske zet- en drukinrichting. Enig, al die lettertjes. En heb je nu voor elke letter een andere bak nodig? Kast, geen bak. Bak hangt aan muur met smurfencollectie erin. Het altijd weer fascinerende verhaal van de J en de U met hun halve vakje. En hoe komt de inkt er nu op? Zo. Alles rolt gesmeerd, hefbomen en raderen, industrieel erfgoed. Zes eeuwen grijzen u aan. Alles met de hand? Wat een werk. En kijk, dit is het resultaat.

‘O.’

‘De zwarting is niet volmaakt. Hier wat schraal, daar wat vet.’

‘Het is wel bijzonder. Toch?’

‘Tja, alles met de hand, hè?’

‘Ik weet er natuurlijk niks van, maar waarom is dit nu mooier dan offset? Of print?’

‘Nou... mooier... het is meer...’

‘Met de computer kan toch veel meer? Ja, het zal wel dom van me zijn, maar...’

‘Ja, maar het is juist...’ Wanhopige stilte. Wat maakt handgezet, ambachtelijk drukwerk superieur aan de ingenieuze, fantasievolle scheppingen van computerdesign, fotogoochelarij en high-tech printmagie? Het is zelden zo gaaf, gelijk van zwarting of kleur, we zien kapotte letters, registerfouten...

‘Moet!’ Opluchting. Wij hebben *moet*. Aan de moet herkent men het echte, ware drukwerk, van nieuwmodische smetten vrij.

‘O ja.’ Even voelen. ‘Grappig. Maar wat is het nut ervan? Het is toch geen kleitablet? Of braille?’

‘Niks nut. Moet moet.’ Maar de strijd is al verloren. Moet is niet per se mooier en in geen geval functioneel. Ik vind het ook lekker, zo’n haarscherp gestoken reliëfje, en voor wie er gevoelig voor is levert strelen met de vingertoppen een haast erotisch

genot op. Mmmm, een moetje. Maar deed Manutius het daar allemaal voor? Drukkers waren uit esthetische noch uit functionele overwegingen bezig met schilderachtige zaken als schepranden en moet, die in feite onvolkomenheden zijn, *collateral damage*. Ze streefden, zoals elke ambachtsman, naar een product dat geen sporen van het productieproces vertoont: glad, uniform en functioneel. Dat wij die rafels aantrekkelijk vinden, heeft te maken met het Openluchtmuseumgevoel: je ziet de hand van de maker, uitstekende biezen van de stoelenmatter, beitelsporen van de klompenmaker. Dat vinden we leuk, omdat het onvolmaakt en dus menselijk is.

Het voordeel van computerdesign is dat alles kan, en dat is gelijk het nadeel, want vaak *moet* dan ook alles. Het voordeel van boekdruk is dat er bijna *niets* kan, en dat elke afwijking, creatieve gedachte of gril bevochten moet worden. De worsteling met het materiaal. Het stroeve, onvriendelijke lood en oud ijzer met hun beperkte mogelijkheden. Slingerende teksten, rond gezette regels, combinaties van typen, allemaal alleen mogelijk met kunstgrepen, gekauwde papiertjes en gevloek. Maar wat een voldoening als het lukt.

En daar gaat het om. *Men telle d' uitkomst niet, men telle het doel alleen*, zoals Tollens over de Overwintering op Nova Zembla meende. Maar nee, men telle zelfs het doel niet, maar de tocht. De poolnacht, de ijsberen op de weg, de ontberingen van pastei en toestellen. Het Behouden Druckershuis.

Werken met een boekdrukker is tao.

Niks handcrafty. Handicraft.

Niks appearance evoken. Echt moet het zijn, bloed, zweet en drukinkt.

Geen nep. Geen app.

Arjaan van Nimwegen

Bij het afscheid van Ronald Rijkse, 3 december 2010

Slechts weinigen is het gegeven om als pars pro toto te staan voor iets veel groters. Noem de naam van Nout Wellink en achter hem doemt meteen het gehele gebouw aan het Frederiksplein in Amsterdam op. Noem Gerard Post van der Molen en iedereen heeft meteen de geur van diervriendelijke drukinkt in de neus en een visioen van lood en een zaal vol drukpersen in het hoofd. Noem de naam van H. de la Fontaine Verwey en als men oud genoeg is, ziet men meteen de lelijkste gevel van Amsterdam bij het Koningsplein met daarachter de mooiste en grootste boekencollectie van Nederland.

Noem de afkorting ZB en iedereen in de Randstad krijgt vraagtekens in de ogen. Noem daarentegen de naam Ronald Rijkse en de bejaarden zullen zeggen: o, de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, en de jongeren: o, de Zeeuwse Bibliotheek.

Dat, dames en heren, is geen geringe verdienste voor een schapen- en kattenhouder onder de rook van Èremuje. Ronald Rijkse *is* de Zeeuwse Bibliotheek, en daarom is dit ook geen dag van vreugdevol uitrangeren van een al lang niet naar tevredenheid functionerend personeelslid van een vermolmd organisatie. Nee, in de grond van de zaak zou hier de stemming van een crematorium moeten heersen.

Maar laten we Ronald meteen als een feniks uit zijn as laten herrijzen, want we gaan er liever vanuit dat hij zijn kennis en kunde ter beschikking zal willen blijven stellen indien daarom gevraagd wordt. Het moet toch mogelijk zijn hem in ogenblikken van uiterste nood achter de ploeg vandaan te sleuren en hem tijdelijk als een Romeins dictator orde op zaken te laten stellen, waarna hij na gedane arbeid bij het knapperend haardvuur, de poes op schoot, van zijn warme chocolademelk kan genieten.

Dat Ronald Rijkse in brede kring gezien wordt als de verpersoonlijking van de zB, eo tempore PB, is niet verwonderlijk na een verbondenheid met elkaar van vele jaren en de bemoeienis met steeds meer werkzaamheden. Ik laat Ronald daarover zelf even aan het woord in een interview uit 2004:

Toen dacht ik 'weet je wat, ik zal eens vragen of ze iemand kunnen gebruiken in Middelburg', heb een brief geschreven, kreeg met kerende post antwoord: 'kom maar.' Toen ben ik begonnen met boekselectie. Ik deed theologie, algemene taal- en letterkunde en franse taal- en letterkunde en nog wat losse onderdelen. Op een gegeven moment heb ik Nederlandse letterkunde in mijn pakket gekregen. Later werd ik ook conservator van het oude bezit, alles van voor 1800, en de bijzondere collecties, de collectie kinderboeken en nog wat specifieke collecties. Het breidt zo langzaam uit. Ik werd op een gegeven moment ook nog hoofd schenkingen. En de tentoonstellingen, ben ik ook intensief bij betrokken, zoals de grote tentoonstelling over Boutens destijds.

Het enige, dames en heren, wat Ronald niet in zijn pakket had, was directeur van de koffiekamer, maar het spreekt misschien zozeer vanzelf dat hij dat ook was, dat het daarom niet vermeldenswaard was.

Nou heb ik in mijn persoonlijke contacten met Ronald hem nog nooit op een onwaarheid kunnen betrappen. Als je informatie nodig had over iets van de zB kwam je inderdaad altijd bij hem terecht, dus kloppen al zijn bovengenoemde taken, functies en bezigheden. Niettemin ben ik, Ronalds doopceel lichtend, gestuit op een probleem van chronologische en certificerende aard, dat hem – ware hij ooit gevraagd als staatssecretaris – de kop gekost zou kunnen hebben. Ik citeer nogmaals uit het eerdere interview:

In 1978 werkte ik dus al in de bibliotheek, ik ben daar in 1969 begonnen. Eerst als vakantiehulp. Ik kwam net uit militaire dienst en ik dacht: 'goh, dit is beter dan in een kersenboomgaard rond te lopen, laat ik maar eens bellen'. Zo ben ik begonnen voor een aantal maanden, totdat ik in Amsterdam Nederlands ging studeren.

Ik deed van alles en nog wat in het magazijn. Ik zat de hele dag tussen de stellingen en de boeken, dan kom je leuke dingen tegen. Het was me zo goed bevallen dat ik jaar in jaar uit telkens in de zomer voor drie maanden daar werkzaam ben geweest, tot aan mijn afstuderen.

Nu ben ik nog steeds in de positie om gemakkelijk toegang te hebben tot de studentengegevens van de Universiteit van Amsterdam [UvALeaks!]. Daar bewaren ze alles decennialang, zeker als het Zeeuwen betreft, want ze weten maar al te goed dat er nog het nodige oud zeer zit over de nooit van de grond gekomen Universiteit van Middelburg. We worden daar in de gaten gehouden!

Het eerste wat opvalt op die toen nog met de hand bijgehouden studiestaten zijn twee opmerkingen bovenaan: 'Studie gestaakt juli '82' en 'Studie gestaakt juli 86'. Voor iemand die in 1969 als eerstejaars is begonnen, zijn dit verontrustende mededelingen. En dat prikkelt onze nieuwsgierigheid naar hoe lang die vakantiebaantjes dan wel niet geduurd hebben, want dat heeft hij – het zijn zijn eigen woorden! – volgehouden tot aan zijn afstuderen. Ja, ja, dames en heren, ik voel mij gedrongen vanwege de waarheidsvinding de mist die Ronald over Walcheren heeft laten hangen te doen optrekken. En ik laat het dan aan de salarisadministratie van de ZB over om na te trekken of Rijkse niet ten onrechte jarenlang als doctorandus is gehonoreerd.

Ik beschik over een brief van niemand minder dan de beroemde romancier Rudolf J. Geel, destijds voorzitter van de examencommissie van Neerlandistiek, waaruit ik de volgende zinsnede citeer:

Hoewel het niet gebruikelijk is en zelfs in het examenreglement is vastgelegd, dat doctoraal-tentamens na 10 jaar vervallen, hebben wij gemeend in uw bijzondere geval een uitzondering te maken. Reeds in 1979 heeft u aan alle verplichtingen voor het hoofdvak voldaan, inclusief het schrijven van een doctoraalscriptie, die toen met een 9 is gewaardeerd. U heeft toen de aanvraag voor het doctoraalexamen niet ingediend, omdat nog niet aan alle bijvakverplichtingen was voldaan. Inmiddels heeft u een bijzondere staat van dienst op het gebied van de Neerlandistiek en hebben wij besloten de formaliteit, i.q. [sic] het uitreiken van de doctoraalbul alsnog te doen plaatsvinden. De Examencommissie stelt wel als voorwaarde dat de uitreiking de facto vóór 30 september 1996 plaatsvindt.

En warempel, op 25 september 1996 neemt Ronald de moeite af te reizen naar Amsterdam waar mijn collega Willem Kuiper en ik de eer hebben om hem uiteindelijk, na bijna 30 jaar, de bul te overhandigen. Dat die bijvakverplichtingen niet meer hoefden, heeft volgens mij alleen maar te maken met het feit dat de studie zodanig ingekort was, dat – vertaald naar de nieuwe situatie – Ronald 135 studiepunten had terwijl nu nog maar 126 vereist was.

Nu de historische feiten vastgesteld zijn, wil ik nog even stilstaan bij de formulering uit de brief van Rudolf Geel: 'Inmiddels heeft u een bijzondere staat van dienst op het gebied van de Neerlandistiek'. Sindsdien is daar nog het nodige aan toegevoegd, niet alleen op het gebied van de Neerlandistiek, maar ook op het terrein van bibliofiel drukwerk, van oude drukken in relatie tot Zeeland, enzovoort enzovoort.

De wetenschap is je dankbaar voor alles wat je gedaan hebt in je diverse functies hier, Zeeland is je dankbaar, ik ben je dankbaar voor je hulp bij zeer diverse vragen. De Zeeuwse Bibliotheek zal je missen. Is het misschien mogelijk een aantal op jou gelijkende paspoppen op iedere afdeling neer te zetten, voorzien van een door Dien gebreide schapenwollen trui?

Piet Verkruijsse

Typografentafel goed gedekt

Pardoes stond-ie op tafel, het stevige gietijzeren machientje, zwart met mooie vergulde sierrandjes. Voor de twaalfde keer kwamen in Stad Groningen leden van de Typografentafel bij elkaar. Het Grafisch Centrum bood gastvrij onderdak. De aanwezigen verdrongen zich om het apparaat: Patent G. Ericsson stond erop. We mochten raden waartoe het apparaat diende. Bleek het een cijferperforeermachine te zijn. Dit apparaat werd rond 1900 door notarissen gebruikt voor het waarmerken van papieren; de cijfers lijken op de gaatjescijfers in oude paspoorten. Nieuw onderdeel van de bijeenkomst was dus het *Typografisch Rariteiten Kabinet*. De gedachte was, dat bijna iedereen die drukt en boekjes maakt en op zoek is naar mooie letters en alles wat met drukken te maken heeft, op enig moment dingen verzamelt

waarvan niet meteen duidelijk is of je het nodig hebt, of zult gebruiken, of... Nou ja, je verzamelt het dan maar. Er kwamen vastgelopen numeroteurs voorbij en een make-up rule, de werking van de Risograaf kwam ter sprake en een doosje met wondermooie koperen Jugendstil-achtige vormen om boekbanden te bedrukken werd geopend: Schwendemann boekbinderij Amsterdam. Charmant vonden we de tekst op een metalen herdenkingstableau van drukkerij Wyt in Rotterdam, 1804-1954: *De wel-daad van de boekdrukkunst overtreft ons voorstellingsvermogen*. Laurens Janszoon Coster stond erbij afgebeeld en zag dat het goed was. De verbeelding kwam helemaal goed op gang toen een anarchistenkoffertje op tafel kwam en zijn compacte inhoud toonde. Daar moesten we eigenlijk nog eens een keer mee gaan werken. Net zoals ook het plan leeft om eens met de verzamelde stempeldoosjes-uit-lang-vervlogentijden met elkaar teksten te drukken en een boekje te maken. Kwamen we nog toe aan het bewonderen van recent gemaakt werk? Jazeker. Mooi drukwerk passeerde. Een indrukwekkende verzameling kleingrafiek werd bewonderd en ideeën uitgewisseld. Kwamen we nog toe aan een glas? Vergaten we door ons enthousiasme bijna. Maar niet helemaal. Laat werd de tafel afgeruimd. Het was goed zo.

Elze4

Agenda

De verrassing van de binnenkant

Doortje de Vries is al meer dan 40 jaar beeldend kunstenaar/boekdrukker in de marge. Op 17 april a.s. verschijnt *de verrassing van de binnenkant*, Eikeldoor's bibliofiel oeuvre 1969-2010. Het boek geeft in chronologische volgorde per jaar een beschrij-

ving van alle boekuitgaven die Doortje de Vries heeft gemaakt onder het private press label 'Eikeldoorpers'.

Naar aanleiding van het verschijnen van dit boek worden bibliotheek uitgaven en prenten in de Van Reekumgalerie in het museum CODA (Vosselmanstraat 299, 7311 CL Apeldoorn) geëxposeerd van 17 april tot 16 juli 2011.

Tijdens de opening van de expositie door mevrouw Carin Reinders, directeur CODA, en mevrouw Marijke Stapert-Eggen, bibliografe, wordt het eerste exemplaar gepresenteerd.

Het boek is te koop in de CODA Museumwinkel, boekhandel Plantage, boekhandel Nawijn en Polak, Boekwinkel Minotaurus en op www.doortjedevries.nl.

ISBN 978 90 74026 41 3, 96 pagina's full colour, inclusief separaat handgedrukt druksel in de eerste 100 exemplaren, € 20. Voorintekening voor 17 april 2011: € 18,50 (prijzen zijn exclusief verzendkosten).

Meer informatie: Doortje de Vries, Schuttersweg 69, 7314 LD Apeldoorn, tel. 055 3553526, info@doortjedevries.nl, www.doortjedevries.nl

Doortje de Vries (foto: C. Baars)

Typografie van Dick Berendes in galerie en grafisch atelier Sopot

Drukletters als inspiratiebron voor grafiek

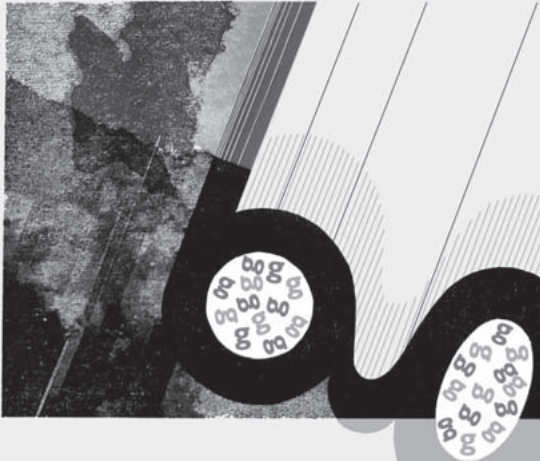
Als je tientallen jaren in het grafische vak bezig bent zijn de letters van het alfabet je vrienden geworden en ze hebben alle zesentwintig een eigen uniek karakter waar je mee kunt spelen. Naast zijn dagelijks werk is Dick altijd bezig met vrij grafisch werk in zijn atelier met 2 boekdrukkers, loden en houten letters en ander drukmateriaal.

Als kunstenaar heb je de opdracht je steeds te vernieuwen en naar nieuwe mogelijkheden te zoeken. Daarom is ook de computer ontdekt en heeft naast de drukpers ook de digitale techniek zijn mogelijkheden bewezen en daar maakt hij dan ook dankbaar gebruik van. Door de (litho)grafische kennis is de kwaliteit van zijn werk hoog te noemen en dat moet ook, als je creatief volledige vrijheid van handelen wilt hebben.

Samen met de letters is ook de natuur een belangrijke inspiratiebron. Soms zijn wel 20 drukgangen nodig om het beoogde resultaat te verkrijgen. En wie van gedichten houdt, heeft affiniteit met zijn werk want Typografiek zijn eigenlijk beeldende gedichten!

Dick Berendes' nieuwste werk is nu bij galerie en grafisch atelier SOPIT te zien van 24 april t/m 19 juni 2011, zondag van 13.00 tot 17.00 uur.

Anna Paulownastraat 22 – Castricum – zie ook www.sopit.nl

Grafisch Centrum Groningen: Drukken met papierpulp

Tijdens deze tweedaagse workshop wordt gedrukt met een ongewoon materiaal, namelijk zeer fijn gemalen papierpulp. Eerst worden vellen papier van katoen, vlas, en abaca geschept en geperst. Dan wordt met een belicht zeefdrukraam heel fijne papierpulp geschept, die zich vormt in de afbeelding in het raam. Die afbeelding wordt gedrukt in het natte vel. Na persen en drogen bevindt de afbeelding zich in het vel papier. Het is mogelijk om afbeeldingen over elkaar heen te drukken en om dubbelzijdig te werken. Omdat het vel papier glad is kan er eventueel met andere druktechnieken overheen gedrukt worden.

Cursisten krijgen uitgebreid de gelegenheid om de vele mogelijkheden van deze bijzondere techniek te verkennen. Er wordt gewerkt met een aantal vooraf belichte schepramen. Cursisten maken een staalkaart op losse vellen of een leporello waarin beelden, kleuren, en patronen gecombineerd en herhaald worden.

Ook wordt er gewerkt met een vereenvoudigde vorm van deze druktechniek, waarbij onbelichte zeefdrukramen gedeeltelijk worden afgeplakt en cursisten hun eigen beelden kunnen vormen. Het ligt in de bedoeling om in de loop van het jaar een tweede workshop te organiseren waar ook de mogelijkheid wordt geboden om zelf zeefdruk-schepramen te belichten.

Docent: Pien Rotterdam. Zij is papiermaakster en docent en maakt al vijftien jaar papier van zeer uiteenlopende materialen. Ze verwerkt haar papier in kunstenaarsboeken in kleine oplagen, met eigen teksten en beelden.

Data en tijden: vrijdag 8 juli 2010 14.00–21.00 uur, zaterdag 9 juli 9.30–16.30 uur.
Cursusprijs: € 180. Bij deze prijs zijn inbegrepen: materiaalkosten, koffie en thee, een eenvoudige warme maaltijd op de vrijdagavond en dito lunch op de zaterdag.

Opgave bij Hans Horn, coördinator van het Grafisch Centrum, 06 25178093 of info@grafischcentrumgroningen.nl.

De workshop in april was snel volgeboekt. Omdat slechts zes deelnemers geplaatst kunnen worden, is snel aanmelden aan te bevelen!

Stichting Grafisch Centrum Groningen Warmoesstraat 41 9724 JJ Groningen

Uit de schaduw. 20 jaar Nederlands Genootschap van Bibliofielen

Wie is de bibliofiel? Dat is de vraag die centraal staat in deze voorjaarstentoonstelling van Museum Meermanno, het vroegere woonhuis van de bibliofiel bij uitstek: Baron van Westreenen. Bibliofielen blijven het liefst anoniem, maar nu treden achtevijftig leden van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen met hun mooiste stukken in de openheid.

De meeste boekenliefhebbers bekijken hun bijzondere boeken achter gesloten deuren die zij enkel openen voor gelijkgestemden. De vraag is: waarom? Is het vanwege angst voor vuile handen of vinden zij de boeken te kostbaar en kwetsbaar? Het is dan ook heel bijzonder dat leden van het Nederlandse Genootschap van Bibliofielen, onder wie Ton Koopman en Piet Buijnsters, in Museum Meermanno voor het eerst uit de schaduw van hun bibliotheken treden en hun mooiste schatten aan het grote publiek tonen. Aan de hand van verhalen en foto's leert het publiek de verzamelaars beter kennen. Hoe is de liefde voor het boek ontstaan, wat vindt de partner van de verzamelwoede, hoeveel uren brengen ze door in hun bibliotheken en welke opofferingen moeten zij zich getroosten om de begeerde boeken van hun keuze te kunnen verwerven?

De boeken die de leden van het genootschap voor deze tentoonstelling selecteerden, zijn niet alleen interessant als mooie of bijzondere boeken: de keuze wordt gepresenteerd vanuit de focus van de verzamelaar. Fotoportretten van vierentwintig verzamelaars in hun eigen omgeving en persoonlijke voorwerpen completeren de tentoonstelling.

Bij de tentoonstelling verschijnt het gelijknamige boek *Uit de schaduw. Twintig jaar Nederlands Genootschap van Bibliofielen*, red. Edwin Bloemsaat en Isa de la Fontaine Verwey-le Grand (e.a.). Uitgeverij De Buitenkant, ontwerp: Hansje van Halem, ca. 400 pagina's, genaaid gebonden in linnen, ISBN 978 94 90913 07 6, prijs: ca. € 29,50.

Van 20 maart t/m 19 juni te zien in Museum Meermanno | Huis van het boek, Prinsessegracht 30 Den Haag, Zie ook www.meermanno.nl.

Expositie Jan Mensinga

Van donderdag 10 maart t/m zondag 28 augustus 2011 presenteert het Nederlands Steendrukmuseum te Valkenswaard de expositie *Jan Mensinga: Sprookjes, spreekwoorden en legenden in steendruk*. Mensinga maakte in de periode 1983 t/m 1991 exclusief voor Gosman & Kraan in beperkte oplage de getoonde serie litho's die hij tussen 1983 en 1991 tijdens Grafivak-beurs in kleine oplage afdruckte. De serie staat sindsdien bekend onder de naam Jan Mensinga Grafivak Oeuvre.

Jan Mensinga (1924–1998) behoort tot de meest spraakmakende en interessantste kunstlithografen die Nederland in de 20e eeuw voortbracht. Hij beheerste de techniek van de steendruk als geen ander. Hij maakte twee of drie litho's per dag, zelfs van zijn voorstudies. Tijdens deze expositie ontsluit het steendrukmuseum de vijf thema's uit zijn Grafivak Oeuvre: kroegfiguren, spreekwoorden en gezegden, sprookjes, fabels, bijbelse en mythologische voorstellingen. De litho's worden door een door het museum samengestelde handout nader ontsloten.

Adres: Carolusgebouw, Oranje Nassaustraat 8 te Valkenswaard.

Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 13.00 – 17.00 uur.

Entree: 4 t/m 14 jaar € 2,50; 15 t/m 64 jaar, € 3,50 en 65+ € 3,00. Museumkaart: gratis. Voor meer info: zie www.steendrukmuseum.nl

Inspiratieworkshop 16 en 17 april door Titi Zaadnoordijk

Laat je inspireren door Titi in haar atelier tijdens een 2-daagse workshop. Lekker aan het werk met papier en inkt; drukken met linoleum, vinyldruk, met loden letters kan ook; verschillende papiersoorten, combinatie van technieken, mono-print.

Druk groot of klein, bedenk een boekje, maak een collage, leef je uit, maak je eigen plan of ga aan het werk aan de hand van opdrachten van Titi.

Er is plek voor maximaal 4 mensen. De kosten zijn voor 2 dagen 250 euro incl. materiaal, koffie, thee en lunch. Voor meer informatie: Titi Zaadnoordijk, tel. 0561 481223, hallo@titi.nl, Voetpad 69, 8483JR Scherpenzeel (Fr). Zie ook www.titi.nl.

Tentoonstelling Eric van der Wal

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de pers Eric van der Wal is in het Museum für Westfälische Literatur in Oelde-Stromberg (Westfalen) een tentoonstelling te zien met door hem gedrukte boekuitgaven. Ook wordt zijn vrije grafiek getoond, in het bijzonder zijn houtsneden.

Er werd een filmpje gemaakt waarin Eric van der Wal en zijn lector Hans Georg Bulla geïnterviewd werden: zie www.hausblog-nottbeck.de. Ook verscheen een Liber amicorum in de vorm van een krant van 24 pagina's. Een pdf is hier te vinden: http://home.kpn.nl/f2hecvdwal551/Zeitung_Eric_vdW.pdf

Basis diepdruk cursus in april

De vierde basis diepdruk cursus, geleid door graficus Carine van Gorp.

Deze cursus bestaat uit 5 intensieve lessen van 2,5 uur, gericht op allerlei droge-naald-technieken. Als etsen, maar dan met inkten op waterbasis. De mogelijkheden met droge naald zijn legio, de resultaten altijd bijzonder. Startdatum: 18 april, 19.30 uur.

Les 1: Kenmerken van etsen in allerlei technieken. Korte uiteenzetting van de vele mogelijkheden. Voorts praktische les door krassen in plastic of het overnemen van een bestaande tekening op een plastic folie; deze tekening wordt afgedrukt in zwart.

Les 2: We bouwen voort op de ets van vorige week; u brengt evt. veranderingen aan en gaat een nieuwe plaat maken voor de 2e kleur. U leert dus een meer-kleuren druk te drukken. U experimenteert met verschillende kleur op de plastic plaat.

Les 3: We maken kennis met zink. De bewerking vooraf is veel ingewikkelder: polijsten, schrapen etc.. Ook op zink maken we een droge naald ets.

Les 4: We bouwen voort op de ets van vorige week; u brengt evt. veranderingen aan en gaat een nieuwe plaat maken voor de 2e kleur. U leert dus planmatig te werken en een kleuren druk te maken op zink.

Les 5: Met karton werken, of: Een oplage drukken of meer experimenteel te werk gaan; etsen kunnen goed gecombineerd worden met kleurvlakken van rollers etc. Zo ontstaan mono-types.

Als vervolg hierop komt er optioneel in een weekend een diepdruk cursus: etsen en werken met zuur (niet giftig). Omdat men voor deze bewerkelijke techniek meer tijd aaneen nodig heeft, kan deze cursus niet op de avond plaatsvinden.

Meer informatie: Grafisch Werkcentrum Amsterdam, Molukkenstraat 200-P1, 1098 TW Amsterdam, tel. 020-4651841, www.grafischwerkcentrumamsterdam.nl

Nieuw verschenen

Nieuw haikuboekje

De lente begint op 20 maart. Toen verscheen van Frouwkje Zwanenburg: *Parels*. In dit 'kleine boekje' staan twee kleine cycli en drie 'losse' haiku's (totaal 10). De maat is 10 × 7 cm.

Kreunend draaien ze

door het water bewogen.

Druppels als parels.

Prijs: € 3,50 + verzendkosten.

Boekjes uit eerdere jaren staan op www.zolderman.nl/triona/klein.html. Er is ook nog 1 exemplaar beschikbaar van *Met weinig woorden* (1997). Wie het eerst komt...

Bestellen kan via mail@zolderman.nl of bij Triona Pers, Havenstraat 2, 9973 PL Houwerzijl.

Telsluiser van K. Schippers bij Uitgeverij Tungsten

Met grote trots presenteert Uitgeverij Tungsten *Telsluiser*, een bundel van vier gedichten van K. Schippers, een tweede bundel na het twee jaar geleden in slechts 26 exemplaren uitgegeven *Voor val*.

De Tungsten-uitgave omhelst 74 exemplaren, waarvan xii in een rood en blauw bedrukte roomwitte Firenze omslag en 62 exemplaren in een zwarte Firenze omslag met twee kleurtransparante 'etiketten' in rood en geel.

Een exemplaar uit de editie van xii vraagt 43,50, één van de overige gesigneerde exemplaren 29,50.

Informatie: uitgeverij69@gmail.com, Hoge Larenseweg 45, 1221 AK Hilversum

In het Vlissingen van Geert van Oorschot

Van Arjen Fortuin, recensent en biograaf van uitgever Geert van Oorschot (1909–1987) verscheen op 19 maart *Krullebol – Steilhaar*. Hij gaat hierin op zoek naar het Vlissingen van Van Oorschot. De uitgever en schrijver liet tijdens zijn leven geen kans onbenut om af te geven op zijn geboortestad, maar wijdde zich als R. J. Pessens jarenlang aan het vastleggen ervan. Of althans, van zijn beeld van Vlissingen, dat lang niet altijd overeenstemde met de werkelijkheid.

Het boek verscheen in de Slibreeks van CBK Zeeland. De prijs is € 9 per deel of € 24 voor een jaarabonnement (4 delen). Delen uit de Slibreeks zijn te bestellen via de boekhandel of rechtstreeks bij CBK Zeeland (Balans 17, 4331 BL Middelburg, tel: 0118 611443, www.cbkzeeland.nl).

Leo de Bruin, typograaf

Nieuw bij Uitgeverij Huis Clos: *Leo de Bruin, typograaf*. ISBN 978 90 79020 096 1, 128 pagina's, € 19,50

Leo de Bruin bepaalde een kwart eeuw lang het uiterlijk van uitgeverij SUN. Meer informatie: info@uitgeverijhuisclos.nl, www.uitgeverijhuisclos.nl

Nieuwe Druksel-uitgave

Shoaling Things – Naar de ondiepte, een gedicht van Jan Lauwereyns en de Russische dichter Arkadii Dragomoshchenko met een beeld van Anne-Mie Van Kerckhoven. 226 exemplaren, genummerd en gesigneerd, 20 euro.

Bij de bevriende uitgeverij JOUGA is beschikbaar, het boek *Three Poems*, nieuwe Engelstalige gedichten van Jan Lauwereyns. De bundel is geïllustreerd.

126 exemplaren, genummerd en gesigneerd, 25 euro.

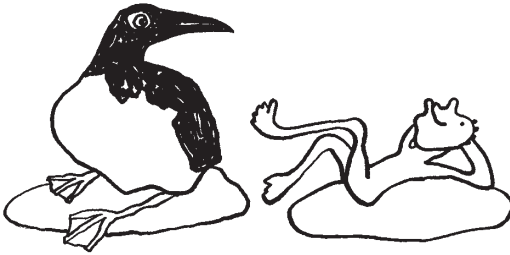
Meer informatie op readingjouga.posterous.com

Beide boeken kunnen via Johan Velter, Gentbruggestraat 106, BE-9040 Gent of www.druksel.be besteld worden.

Filo en Sofietje

Verschenen bij uitgeverij Atalanta: *Filo en Sofietje*, door Rymke Wiersma, met tekeningen van Titi Zaadnoordijk.

Filo zit op een rotspunt in de zee. De wolken lijken kamelen en het bootje in de verte lijkt zo klein dat het in zijn hand past. Hoe vrij is een vogel? Wat voelt een zeester? Waarom zien Filo's

benen er onder water anders uit dan 'in het echt'? Of zijn ze onder water net zo 'echt'? Voor Filo is nadenken het leukste en belangrijkste dat er is.

Sofietje roeit en maakt vliegers. Samen filosoferen ze heel wat af. Lachen doen ze ook. En ze eten. 'Je smakt!' zegt Filo.

'Goed,' zegt Sofietje, 'als ik smak dan besta ik in elk geval!'

Dit boek is geschikt voor kinderen tussen acht en twaalf jaar, maar ook oudere en jongere mensen kunnen genieten van de belevenissen, de dagdromen en de gesprekken van Filo en Sofietje. De tekeningen van Titi Zaadnoordijk – zoals altijd sprankelend eenvoudig en humoristisch – geven de verhalen een extra dimensie. Niet de antwoorden, maar de vragen, met daarop vele mogelijke antwoorden, daar draait het om in dit boek – net als bij een andere uitgave van Atalanta, het *Billetjes Bloot Spel*, een vragenspel voor dezelfde leeftijdsgroep, dat zowel thuis als in het basisonderwijs gebruikt wordt.

Rymke Wiersma: 'Op mijn vijftiende schreef ik een paar verhalen over twee kinderen, Filo en Sofietje. Ik was vast van plan er een boek van te gaan maken. De oude verhalen gingen helaas verloren, maar Filo en Sofietje bleven in mijn hoofd zitten – en ik leerde ze steeds beter kennen. Het plan voor een boek met deze titel bleef bestaan, en met tussenpozen van vele jaren schreef ik nieuwe verhalen. Nu, meer dan veertig jaar later, zijn Filo en Sofietje dan toch eindelijk in een boek terecht gekomen.'

Eerder schreef Rymke Wiersma onder andere *Het beste voor de aarde – Het moeilijkste kinderboek van altijd* (1989) en *Stoïsche notities – De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld* (2007), beide uitgegeven bij Atalanta.

Filo en Sofietje, Rymke Wiersma, 64 bladzijden, ill. € 8,50, ISBN 978 90 73034 52 5

Uitgeverij Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 ZK Utrecht, 030 2722650
atalanta@at-A-lanta.nl, www.at-A-lanta.nl

Marc Chagall: Gedichten

Gedichten van de kunstenaar Chagall verschijnen op 5 februari 2011 in Nederlandse vertaling. Er zijn reproducties in zwart-wit van een twintigtal houtsneden in de bundel opgenomen.

Het binnenwerk is in offset uitgevoerd. Het omslag zou aanvankelijk met de hand gedrukt worden door Dick Ronner, maar problemen rond het auteursrecht verhinderden dit. Uiteindelijk is ook het omslag in offset vervaardigd.

In mijn schilderijen

Heb ik mijn liefde verborgen

Ik woon in mijn leven

Als de boom in het bos

De bundel is uitgegeven door Cees Duine, heeft een genummerde oplage van 1000 exemplaren, telt 88 pagina's en kost € 20 plus verzendkosten.

In eerste instantie beschik ik over de nummers 251-280. Bij bestelling kan voorkeur voor een van deze nummers worden opgegeven.

Bestellingen: mail@zolderman.nl of bij Triona Pers, Havenstraat 2, 9973 PL Houwerzijl

'De stilte' van Armando

Ergo Pers heeft het genoegen u een nieuwe uitgave met Armando te kunnen voorstellen.

De stilte/Die Stille, een bibliofiele uitgave met gedichten en lithografieën van Armando verscheen in een beperkte oplage van vijftig exemplaren.

De stilte/Die Stille is een tweetalige uitgave (Nederlands – Duits). Bij elk boek hoort een

suite van drie losbladige, door Armando genummerde en gesigneerde lithografieën. Alle exemplaren werden ook in het colofon gesigneerd.

De gedichten werden vertaald door Marlene Müller-Haas. De tekst werd gezet uit Bembo corps 24 en gedrukt op Hahnemühle door Rein Ergo die ook instond voor ontwerp en afwerking. De lithografieën werden gedrukt door Rento Brattinga. Eerder verschenen bij Ergo Pers reeds *Het gevecht* en *De schepping*, ook met drie litho's van Armando.

Meer informatie: Ergo Pers, Muinkkaai 30 B-9000 Gent, tel. + 32 (0) 9 225 60 40, www.ergopers.be

‘Monument’, de nieuwe Paul Claes

Paul Claes selecteerde en vertaalde twintig carmina van Horatius. Deze oden werden tussen 31 en 21 v.C. gepubliceerd en vormen sindsdien een hoogtepunt in de Latijnse literatuur. Ze werden al talloze malen vertaald, ook in het Nederlands, maar nu pas geeft Paul Claes ook zijn precieze vertalingen vrij. De selectie bevat enkele klassiekers zoals de fameuze ode 1, 11 (‘Carpe diem’) en de oden rond Pyrrha, Chloë, Maecenas e.a., stuk voor stuk pareltjes, ook al omdat de geoefende pen van Paul Claes ze in de fijnste nuances weet te vangen.

De Latijnse versie en Claes’ jonge vertaling staan naast elkaar afgedrukt. Het wordt een fraai verzorgde uitgave van 60 pag. De prijs (verzendkost incl.) = € 20.

Technische gegevens: handzaam in gebruik, kaft met flappen + 60 pag., formaat (gesloten): 14,8 × 21,0 cm, papier (interieur): Munken opdikkend 100 gr/m², kaft: gerild en geplooid, binding: garengenaaid.

Meer informatie: Jos Brabants, E. Maeyensstr. 18, B-9040, Gent, www.boekdruk.be/moetwillig/

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Bubb Kuyper, bubbkuyper@netaffairs.nl

Secretaris: Silvia Zwaaneveldt, Gerrit Doustraat 4, 2311 XP Leiden, silvia@drukwerkindemarge.org

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag, frans@drukwerkindemarge.org

Overige bestuursleden: Alex Barbaix, Roosje Keijser, Sander Pinkse

Nieuwe contribuanten/adreswijzigingen graag doorgeven aan de secretaris.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.org, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

Redactie nieuwsbrief: Alex Barbaix, Sander Pinkse